

УДК: 808

Мырзабек кызы А., магистрант
Myrzabekovaalbina88@gmail.com
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

ЧЕЧЕНДИК ӨНӨРДҮН ТАРЫХЫ ОКУМУШТУУЛАРДЫН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ

Макалада чечендик өнөр илим катары эки миң жылдык тарыхка ээ болгону, алгач Байыркы Грецияда пайда болуп, акырындык менен дүйнөгө тарап, бүгүнкү мезгилде европалык билим берүүнүн салттык базасына айланганы жана ошондой эле чечендик өнөргө чоң салым кошкон окумуштуулар, философтор жөнүндө кеңири айтылат.

Белгилүү философ Сократтын ойлору, жазма эмгектери бизге жетпесе дагы, анын окуучусу Платондун эмгектери аркылуу жеткен. Платондун Академиясынын угуучуларынын бири таанымал улуу ойчул, түрдүү илимдерде өз салымын кошкон, азыркы мезгилдеги илимдин түптөөчүсү Аристотель болгон. Ал биринчи болуп тарыхта ой жүгүртүү илимдин предмети экендигин аныктоо менен, логика илиминин негиздөөчүсү катары белгилүү болуп калган. Ошондой эле риторика илимине чоң салым кошуп, анын кандай гана кесиптерде болбосун, зарыл экендигин белгилеп, жалпы илим катары көрсөткөн. Байыркы Римдеги чечендиктин гүлдөп өнүккөн мезгили б. з. ч. I-кылымга же республикалык түзүлүштүн акыркы доорлоруна туш келет. Чечендик өнөрдүн гүлдөп өнүгүшү М. Т. Цицерондун ишмердүүлүгү менен байланыштуу.

Өзөктүү сөздөр: оратор, философ, демагог, софистика, тарых, адабият, поэзия, чечендик таймаш, искусство.

Мырзабек кызы А., магистрант
Myrzabekovaalbina88@gmail.com
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

ИСТОРИЯ ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНЫХ

В статье рассматривается ораторское искусство, как наука, имеющая двухтысячелетнюю историю, впервые возникшая в Древней Греции, постепенно ставшая традиционной базой европейского образования, а также дается информация об ученых, философах, внесших большой вклад в развитие ораторского искусства. Мысли известного философа Сократа, хотя и не дошли до нас в письменных трудах, дошли до нас через труды его ученика Платона. Одним из слушателей Академии Платона был Аристотель, выдающийся мыслитель, внесший значительный вклад в науку современности. Он первым в истории установил, что мышление является предметом науки, став основоположником науки логики. Он также внес большой вклад в науку о риторике, представив ее как общую науку, подчеркнув необходимость человечества в любой профессии.

Период расцвета красноречия в Древнем Риме восходит к I веку или последним векам республиканского тцеславия. На пике развития ораторского искусства

останавливается на Цицероне и его деятельности.

Ключевые слова: оратор, философ, демагог, софистика, история, литература, поэзия, ораторское состязание, искусство.

Myrzabekovna A., master
Myrzabekovaalbina88@gmail.com
IGU K. Tynystanova, Kyrgyzstan

THE HISTORY OF ORATORY IN SCHOLARLY RESEARCH

The article tells in detail about oratory as a science with a two-thousand-year history, which first arose in Ancient Greece, gradually became the traditional basis of European education, as well as about scientists, philosophers who made a great contribution to oratory. The thoughts of the famous philosopher Socrates, although they did not reach us in written works, reached us through the works of his disciple Plato. One of the students of Plato's Academy was Aristotle, an outstanding thinker who made a significant contribution to modern science. He was the first in history to establish that thinking is a subject of science, becoming the founder of the science of logic. He also made a great contribution to the science of rhetoric, presenting it as a general science, emphasizing the need for humanity in any profession. The heyday of eloquence in ancient Rome dates back to the 1st century or the last centuries of republican anity. At the peak of the development of oratory, he dwells on Cicero and his activities.

Keywords: orator, philosopher, demagogue, sophistry, history, literature, poetry, oratory, art.

Илим катары эки миң жылдык тарыхка ээ болгон чечендик өнөр алгач Байыркы Грецияда пайда болуп, акырындык менен дүйнөгө тарап, бүгүнкү мезгилде европалык билим берүүнүн салттык базасына айланып олтурат. Риторика (грек. rhetorike) – көркөм сүйлөөнүн теориясы жана искусствосу. Көркөм сүйлөөчүлүктүн, чечендиктин мекени катары Байыркы Эллада эсептелип калгандыгы бекеринен эмес. Себеби чечендик өнөр ошол мезгилде жашаган Египет, Вавилон, Ассирия, Индия жана башка байыркы мамлекеттердин бардыгына белгилүү болгону менен, антикалык Грецияда болуп көрбөгөндөй өнүгүп-өсүү менен бирге биринчилерден болуп анын теориялык негизине системалык көңүл бурула баштаган.

Б. з. ч.V-IV кылымдын биринчи жарымында грек полистеринин гүлдөгөн мезгили болот. Мына дал ушул мезгил Байыркы Грециянын тарыхында классикалык доор (лат. classicus – үлгүлүү) катары алынып, көптөгөн антикалык маданияттагы жетишкендиктер менен кошо адамзаттагы Перикл, Фемистокл, Алкивиад, Демосфен сыяктуу саясий ишмерлерди, чечендерди калтырып кеткен. Грек чечендери оозеки сүйлөөнүн куралышынын эрежелерин, формаларын жана логиканын мыйзамдарын ушунчалык чеберчиликте түзүүгө үйрөнүшкөн. Алар өз ойлорун жана сезимдерин калың топко жеткирип эле койбостон, аларды иш жүзүндө аткаруу деңгээлине чейин мажбур кылып коюшкан.

Байыркы философ Сократтын ойлору, жазма эмгектери бизге жетпесе дагы, анын окуучусу Платондун эмгектери аркылуу жеткен. Ал маектешүү искусствосун өнүктүрүп, ал аркылуу эң татаал суроолорду, учкул ойлорду эл алдына чыгып оозеки айтыуучулук деңгээлине жеткирген. Платондун маегинде негизги персонаж катары Сократ берилип, ал экөөнүн ортосунда суроо-жооп аркылуу ойлор чагылдырылып турган. Платон көркөм сүйлөө жана чечендик боюнча өзүнүн идеяларын, ойлорун кагазга түшүрбөстөн, өздөрү түзгөн Академияда окуу курстары катары окулган.

Платондун Академиясынын угуучуларынын бири таанымал улуу ойчул, түрдүү илимдерге өз салымын кошкон, азыркы мезгилдеги илимдин түптөөчүсү Аристотель болгон. Ал биринчи болуп тарыхта ой жүгүртүү илимдин предмети экендигин аныктоо менен, логика илиминин негиздөөчүсү катары белгилүү болуп калган. Ошондой эле риторика илимине чоң салым кошуп, аны адамзаттын кандай гана кесиптеринде болбосун, зарыл экендигин белгилеп, жалпы илим катары көрсөткөн. Атайын риторика багытында үч китеп чыгарып калтырып кеткен. Биринчи китебинде «риториканын» негизги предметтери «ар бир предметке карата салыштырмалуу түрдө мүмкүн болгон ыкмаларды табуу жөндөмдүүлүгү» аныкталат. Бул ыкма чечендин кулк-мүнөзүнө, сөздүн маанисине жана түзүлүшүнө, ал тургай, угуучунун көңүлүнө дагы байланыштуу болорлугу айтылган. Экинчи китебинде сөз «чечендин сөздөрүнө ишендирүүчү толкундоолордун» себептери жөнүндө жүрүп, чечендерге сезимдерди таасирдүү пайдалана билүүчүлүк сапаттар: «аң-сезим, ак ниеттүүлүк жана жакшылык каалоочулук», ошондой эле аудиторияга баа берүү сунушталат. Көптөгөн сунуштары бүгүнкү күндөгү психолингвистиканын негизине айланган. «Риториканын» үчүнчү бөлүгүндө сүйлөөнүн стилине көңүл бурулган.

Байыркы Грециянын маданияты толугу менен, анын ичинде, риторика илими дагы Байыркы Римде кабыл алынган. Римдеги чечендиктин гүлдөп өнүккөн мезгили б. з. ч. 1-кылымга же республикалык түзүлүштүн акыркы доорлоруна туш келет. Оратор (латын сөзү ораторе – сүйлөө) римдик терминге айланып, сөз алып сүйлөп жаткан, чечендикке ээ болгон, өз өнөрүн эл алдында көрсөтүп сүйлөй билгендерге таандык болгон. Чечендик өнөрдүн гүлдөп өнүгүшүнүн туу чокусуна М. Т. Цицерон жана анын ишмердүүлүгү жеткен.

Марк Туллий Цицерон (б. з. ч. 106-43-жж.) – байыркы римдик ири саясатчы жана жазуучу. Анын ысымы бүт дүйнөгө белгилүү. М. Т. Цицерондун риторикага арналган негизги үч чыгармасы эң орчундуу орунду ээлейт: «Брут же белгилүү чечендер жөнүндө» – чечендиктин, б. а., көркөм сүйлөөчүлүктүн тарыхы; «Оратор жөнүндөгү» китебинде бүт тарабынан дал келген чечен философтон же идеалдуу оратордун бейнесин

ачып берген; үчүнчү «Оратор» аттуу чыгармасында чечендин ой жүгүртүүсү, сүйлөө стили жана өзүн алып жүрүшү тууралуу өзүнүн риторикалык идеалын түзүп берген. Бул антикалык мезгилдеги пайда болгон маданияттын эстелиги катары бүгүнкү күндөгү европалык маданияттын өнүгүшүнө эң чоң таасир тийгизген.

Кайра жаралуу доорунда риторикага көркөм сүйлөөчүлүк катары кайрадан көңүл бурулуп, жаңыча мамиле жасоо башталган. Жаңы доордун айрым философтору, мисалы Р. Декарт, Б. Спинозалар риториканы таанып-билүүчүлүк жана таанытуучулук каражат катары эмес, адабияттык, көркөм сүйлөөгө тилди өнүктүрүү, таалим-тарбиялык жаатында гана орду бар каражат деп эсептешкен.

Риторика хан сарайлардагы татаал этикеттерди жөнгө салууда да чоң роль ойногон. Риториканын тарыхы аркылуу биз коомдук процесстердин күзгүсү катары коомдук-экономикалык өнүгүштү, чиркөөлөрдүн кадыр-баркынын өсүшүн же төмөндөшүн, илимдин өнүгүүсүн, революциялык толкундоолорду, парламенттик талашып-тартышууларды көрө алабыз. Риторикалык билим берүүнүн борборунда сырткы көрүнүшкө көңүл бөлүү, алар боюнча иштөө, өзүн алып жүрүү боюнча атайын көрсөтмөлөр даярдалып, сүйлөө эрежелери тууралуу дагы жоболор киргизиле баштаган.

Орусияда риторика боюнча окутуп-үйрөтүү XVII кылымда пайда болуп, анын авторлору чиркөө ишмерлери, жазуучулар, окумуштуулар болушкан. Биринчи жаралган риторикалык эмгектер латын эмгектеринин таасиринде жазылып, көбүнчө диний багытта түзүлгөн. Диний сөздөрдү түзүүдө, угуучуларга жеткирүүдө аларды колдонмо катары пайдаланышкан. Чечендик өнөр көркөм, кооз, жеткиликтүү сүйлөө эмес, үндү туура коюу, колдорду туура жаңсоо, кебете-кепширге көңүл буруу, эмоцияны ооздуктоо, башкача айтканда, бардык тарабын тең эске алуу зарыл экендигин көрсөткөн.

Россияда А. Фоклендин «Французская риторика» (1555), Н. Шабанелдин «Источники французского красноречия» (1612), граф Бельгарддын «Размышление об элгантности и вежливости стилия» (1695), Арестотелдин жана М. Т. Цицерондун риторикалары окутулган.

XVIII кылымдын башында Петр I доорундагы ири коомдук жана чиркөө ишмери Феофан Прокопович (1681-1736) тарабынан «De officium oratore» аттуу риторикалык чыгармасы жаралган. Ал Петр I реформаларын бардык тараптан колдоого алган. Анын чыгармасы лекциялык курс сыяктуу жазылып, 1706-1707-жылдары Киев-Могиланской академиясында латынча лекция окуган.

XVIII кылымда орус окумуштуусу М. В. Ломоносов тарабынан орус тилинде риторика боюнча окуу куралы жазылган. Ал 1748-жылы «Краткое руководство к красноречию. Книга первая, в которой содержится

риторика, показывающая общие правила обоюстороннего красноречия, то есть оратории и поэзии, сочиненная в пользу любящих словесные науки» деген узак аталыш менен жарык көргөн. М. В. Ломоносов риторикага жазуу жана оозеки түрүндөгү илим катары аныктама берген: «Риторика есть наука о всякой предложенной материи красно говорить и писать и тем преклонять других к своему об одной мнению» [2: 156-157]. Риторика – эрежелердин жыйнагы, чыгармалар оозеки жана жазма түрүндө жаралып, мамлекеттик, коомдук жана жана диний-философиялык темалардын бардыгын камтыйт. Ал эмгектеринде көркөм адабияттарга жана поэзияга тиешелүү чечендик өнөргө окуткан өзүнүн риторикусу бөлүп чыккан.

XVIII кылымдын аягы – XIX кылымдын башында риторика гимназияларда жана окуу жайларында окутула баштаган. Көптөгөн окуу куралдары: А. Ф. Мерзляковдун «Краткая риторика», И. С. Рижевскийдин «Опыт риторики», А. С. Никольскийдин эки бөлүктөн турган «Основания российской словесности» китеби, Н. Кошанский, А. Галич, Н. Гречтердин эмгектери жарык көргөн. Бул мезгилдеги жарык көргөн окуу куралдары төмөндөгү айырмачылыктары менен өзгөчөлөнгөн:

- Байыркы Рустагы чечен өнөрчүлүгүнүн көркөм сүйлөөдөгү салттык белгилерин көп колдонушкан. Орус элинин жана мамлекетинин улуулугу тууралуу идеялар көп көтөрүлгөн. Орус тарыхына байланышкан баатырдык окуялар, эрдиктер даңкталып, сүрөттөлгөн;

- риторика боюнча көбүнчө латын, француз, итальян тилиндеги эмгектерди орус тилине которгондо, орус тилинин лексикалык, фразеологиялык, грамматикалык ж. б. өзгөчөлүктөрү эске алынган;

- риторика күндө пайдаланылган майда сөздөрдөн качууга аракет жасаган;

- риторика алдына койгон максатын аныктап алгандан кийин, оозеки жана жазма түрүндө даярданууну үйрөткөн. Тагыраак айтканда, кимге эмнени айтыш керек экендигине так багыт алууну көрсөткөн;

- риторика сүйлөө маданиятынын эң жогорку илими катарында каралып, сөздүн күчү менен кандай гана шартта болбосун, билимдүү, билимсиздигине карабай, ынандыруу касиетине ээ болгон.

XIX кылымдын башында «Жалпы риторика» жана «Жеке риторика» деген түшүнүктөр пайда болот. XIX кылымдагы көркөм сүйлөөнүн теориясы боюнча, риторика көркөм сүйлөөнүн мыйзамдары менен иштеген илим катары каралган. Бирок бул мыйзамдар жазуу жана оозеки түрүндөгү чыгармаларга же жалпысынан, же ар бирине өз өзүнчө тийиштүү болгон. Ошондуктан жалпы риторика жана жеке риторика болуп экиге бөлүнгөн. Мисалга ала турган болсок, жалпы риторика предметти сүрөттөөдө стилдин айкалыштыгын үйрөткөн. Улуулук жөнүндө сөз болуп жатканда, жогорку стили, төмөнкү сапат жөнүндө сөз

болуп жатканда төмөндөтүлгөн стилди колдонуу пайдаланылган. Ал эми жеке риторика адамдардын тийиштүү бир адистигине байланыштуу, эл алдына чыгуучу сөздү жазууда, маанилүү документтерди түзүүдө колдонулган.

Көркөм сүйлөөнүн негизги түрүнүн бири академиялык көркөм сүйлөө болгон. XIX-XX кылымдын башындагы орус окумуштууларынын көпчүлүгү белгилүү окумуштуу катары эле таанымал болушпастан, улуу кеп чеберлери катары дагы тарых барактарында калышкан. Алсак, тарыхчылар Т. Н. Грановский жана В. О. Ключевскийдин, химик Д. И. Менделеевдин лекцияларына студенттер эле эмес, сөз өнөрүнө кызыккан башка адамдар дагы катышышкан.

«Лекция» - латын сөзү, кыргыз тилине которгондо, «окуу» дегенди түшүндүрөт. Бул түшүнүк өз алдынча XIII кылымда пайда болуп, илимий трактаттарды жана маалыматтарды жеткирүү менен бирге аларга түшүнүк берүү түрүндө өткөн.

Орус кеп өнөрүнүн өсүшүнө түрткү берген дагы бир көрүнүш XIX кылымдын 60-70-жылдарындагы Улуу реформалардын жүрүшү болгон. Өзгөчө, сот реформасынын жүрүшү түрткү берген. Реформанын негизинде соттун жүрүшү каалоочулар жана пресса ачык болуп, адвокаттардын жана прокурорлордун актоо, карало иштери эл астында жүргөн. Башкача айтканда, алардын кеп чеберчилиги менен иштөө системасы киргизилген. Бул доордун атактуу чечендери катары А. Ф. Кони, Ф. П. Плевако, В. Д. Спасович ж. б. белгилүү болушуп, сөз өнөрүнүн эталонуна айланышкан.

XX кылымдын башынан баштап, сөз өнөрү коомдук-саясий багытта өнүгө баштайт. Риторика предметинин жогорку окуу жайларында, орто окуу жайларда бериле башташы көптөгөн белгилүү кеп чеберлеринин, түрдүү саясий күчтөрдүн өкүлдөрүнүн чыгышына чоң өбөлгө түзгөн. Алардын сөздөрү, чакырыктары Мамлекттик Думанын трибунасынан, түрдүү митингдерден жана лекциялык залдардан жаңырып турган.

Большевиктик партия бийликке жеткенге чейин жана бийликтин алгачкы жылдарында өздөрүнүн кеп чеберчилигин угуучуларга, саясий каршылаштарына жеткирип, билимдеринин байлыгын жана чечендик өнөрлөрүнүн бай тажрыйбага ээ экендигин көрсөтүшкөн. Сөз институтуна көп көңүл бурушкан жана аларды иштетишкен.

XX кылымдын 20-жылдарынан баштап абал өзгөрө баштаган. И. В. Сталин өзүнүн саясий конкуренттерин түрдүү жолдор менен жоготкондон кийин, советтик коом бирдиктүү, ажырагыс максатта деген ойду бекитүүгө жетишкен. Албетте, ага ошол мезгилдеги элдин билиминин жана маданий деңгээлинин төмөндүгү дагы жол ачып, эл алдына чыгып сүйлөө жөнөкөй нерсеге айланып, ал эми риторика «таза искусствонун» бир түрүнө айланып калган. Өкүнүчтүүсү, бийик маданият, кеп маданияты «орус мужуктарынын» сүйлөө деңгээлине түшүп, азыркы

мезгилдеги абалга жетип калгандыгы абдан өкүндүрөт. Башкача айтканда, сөгүнмөйүн сүйлөөгө болбойт же сөгүнүү кептин көркүн чыгарат деген түшүнүктөр пайда болуп калган.

XX кылымдын 20-80-жылдары аралыгында риторика сабак (предмет) катары билим берүү мекемелеринин биринде дагы берилбей калган. Риторика илим жана предмет катары өзүнүн баалуулугун, өз алдынчалыгын жоготуп, анын теориясынын өнүгүүсү токтогон. Эски адабияттар кайрадан басмаларга берилген эмес. Ал эми жаңылары чыкпай калган. Риторика чиркөөлөрдө гана баштапкы мезгилдегидей эле берилип келген.

XX кылымдын 80-жылдарынан кийин риторикага болгон көз караш кайрадан өзгөргөндүгү байкалган. Буга бир нече себептер түрткү берген. Коомдун өзгөрүшү, жаштардын эски нерселерге, классикалык үлгүдөгү маданиятка кызыга башташы, демократиялык өнүгүүлөрдүн талаптары, коомчулуктун сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүнүн маанисине түшүнүүсү жана башкалар себеп болду.

Адабияттар:

1. Александров Д. Н. Риторика. - Москва, 2000. - 73-б
2. Аннушкин В. И. История риторики. Хрестоматия : уч. пос. - М., 2002.
3. Апресян Г. З. Ораторское искусство. - М., 1978.
4. Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи. - Фрунзе, 1990. -189 б.
5. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. -Ф., 1973. -196-б.
6. Закиров С. Кыргыз санжырасы. - Бишкек, 1996. - 342-344-б.